

UOT 94 (479/24)

VAQIF ŞİRİNOĞLU

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
baş elmi işçisi, tarix elmləri doktoru, dosent
Azərbaycan
vaqif.abishov1955@gmail.com*

**TRABZON SÜLH DANIŞIQLARI VƏ CƏNUBİ QAFQAZ SEYMI:
ZAQAFQAZIYA SEYMINİN SƏNƏDLƏRİ ÜZƏRİNDƏN TƏHLİL**

Açar sözlər: Türkiyə, Cənubi Qafqaz Seymi, Brest-Litovsk, Trabzon, Müsavat.

Giriş. Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd, qanunverici orqan kimi yaradılmış Cənubi Qafqaz Seymi (qısaldılmış: CQS) ilə Osmanlı dövləti arasında sülh danışıqlarına hazırlığın, danışıqların gedişi və nəticələrini təhlil etməkdən ibarətdir.

Seymin bütün iclaslarının stenoqrafik protokollarını dərinləndirərək oxuyub təhlil etdikcə, Türkiyə ilə sülh müqaviləsinin bağlanması məsələsinin Seymdə təmsil olunan ayrı-ayrı partiyalara məxsus fraksiya üzvlərinin əsas müzakirə etdiyi məsələlərdən biri olduğunu görmək mümkündür.

Seymdə təmsil olunan bütün fraksiyalar sülhün tərəfdarı idilər. Çünki sülh Cənubi Qafqaza olduqca vacib idi. Bunsuz bölgədə sabitlikdən, əminamalıqdan və inkişafdan söhbət belə gedə bilməzdi. Bu sülh Türkiyə ilə olmalı idi.

Əslində bəhs olunan dövrdə Türkiyə bölgədə söz sahibi idi. Digər tərəfdən, Brest-Litovsk sülhünə (3 mart 1918-ci il; 14 maddədən ibarət müqavilə) görə Türkiyə 1878-ci il sərhədlərinə qayıtmalı idi. Bu məsələnin ya sülh, ya da silah gücünə həll olunması siyasi müzakirələrin gündəmində idi.

Məlumdur ki, Türkiyə Brest-Litovsk sülhünü imzalayandan sonra 1878-ci il sərhədlərinə çıxmaq imkanı əldə etmiş oldu. Belə ki, Brest-Litovsk sülhünün şərtlərinə uyğun olaraq, vaxtı ilə Rusiya tərəfindən işğal olunmuş üç vilayəti – Qars, Batum və Ərdəhanı Türkiyə özünə qaytarırdı (3, s. 5-9).

CQS ilə Türkiyə arasında Trabzon danışıqlarının (14 mart – 13 aprel 1918) da əsas qayəsi, məhz elə bu üç vilayətlə bağlı olmuşdur. Yəni Brest-Litovsk sülhünün şərtlərini CQS tərə-

findən tanınması Trabzon danışıqlarının baş tutması üçün əsas şərtlərdən biri hesab olunurdu. Lakin Seymin gürcü və erməni fraksiyaları Brest-Litovsk sülhünün şərtlərini tanınmaqdan imtina etmiş və müharibəyə başlamışdılar. Amma qısa bir vaxtda Türk ordusu tərəfindən gürcü və erməni qoşunları darmadağın edilmiş və Qars, Ərdəhan və Batum üzərində Türkiyənin bayrağı yenidən dalğalanmağa başlamışdır.

CQS ilə Türkiyə dövləti arasında Trabzon danışıqları bərpa olunsada da davam etməmişdir. Tarixi sənədlərdən bəllidir ki, Trabzon sülhü bitməmiş bir sülh danışıqları kimi tarixdə qalmışdır. Daha sonra CQS ilə Türkiyə arasında Batum danışıqları (11 may-4 iyun 1918-ci il) başlamışdır.

Məqalədə, əsasən Seymlə Türkiyə arasında aparılan Trabzon sülh danışıqlarının gedişinin öyrənilməsi üçün Seymin protokolları üzərindən təhlillər aparılıb.

Seymin 13 fevral tarixli ikinci iclasında Cənubi Qafqaz Komissarlığının sədri, gürcü mənşeviki Y.P.Gegeçkori geniş hesabat xarakterli məlumat verərkən Türkiyə ilə bağlanacaq sülh müqaviləsinin vacibliyindən bəhs etmişdir. Bu iclasda Noy Jordaniya da Seymin qarşısında duran ən vacib məsələnin Türkiyə ilə sülh danışıqları olduğunu qeyd etmişdir (6, s.1; 3, s. 67).

Seymin 15 fevral tarixli üçüncü iclasında Türkiyə ilə sülh danışıqları aparmaq üçün komissiyanın yaradılması və bu komissiyanın qarşısında duran məsələlərin hələ tam müəyyənləşdirilib başa çatdırılmaması haqqında məlumat verilmişdi (4, s. 2-4).

Seymdə komissiyanın yaradılması ilə bağlı aparılan müzakirələr zamanı çıxış edən H.Ağa-

yev də, Seymin qarşısında duran birinci məsələ kimi Türkiyə ilə sülhün bağlanmasında görmüşdü (4, s. 10-15). Müsəlman sosialist blokunun adından, İbrahim bəy Heydərov çıxış edərkən təzminatlı və ilhaqçılıqdan uzaq demokratik sülhün bağlanmasının tərəfdarı olduqlarını irəli sürmüşdür (4, s. 23).

Seymin iclasında çıxış edən Rusiya sosialist-inqilabçılar partiyasının üzvü Lordkipanidze iki mühüm məsələni dilə gətirmişdi. Onlardan biri sülh, digəri isə hakimiyyət məsələsi idi. O, sosialist-inqilabçılar fraksiyasının adından bildirmişdi ki, bu iki məsələdən birincisi Türkiyə ilə demokratik sülhün bağlanması olmalıdır. Lordkipanidze sülh bağlanarkən hökmən, Müəssislər Məclisini müdafiə edən platformadan çıxış edən qonşu Rusiya Respublikası hökuməti ilə (burada söhbət Leninin 1917-ci il oktyabr ayının 25-də silahlı çevriliş yolu ilə qurduğu bolşevik hökumətindən deyil, 1917-ci ilin fevral inqilabından sonra yaranmış hökumətdən gedir) razılığa gəlməyin vacibliyini də qeyd etmişdir (4, s. 22).

Gürcü sosialist-federalistlər inqilab partiyasının adından çıxış edən Lashişvili isə başqa məsələlərlə yanaşı, indiki Seymin əsas vəzifəsindən biri kimi, Zaqafqaziya xalqlarının sərhəd hüdudlarının müəyyənləşdirilməsi məsələsi olduğunu vurğulamışdır (4, s. 31).

Əkbər Ağa Şeyxülislamov öz çıxışında bir-dəfəlik sülhün bağlanmasının tərəfdarı olduğunu və komissiyada sülh haqqında məsələni birinci olaraq qaldırdığını bildirmişdi (5, s. 27).

Seymdə çıxış edən Noy Ramişvili Türkiyə ilə sülh danışıqlarına gedəcək nümayəndə heyətinin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri kimi Türkiyə Ermənistanının təşkil edilməsi məsələsi olduğunu da vurğulamışdır (5, s. 8).

Zaqafqaziya Seymini 1918-ci il 17 fevral tarixli birinci sessiyasının beşinci iclası, demək olar ki, bütünlüklə Türkiyə ilə aparılacaq sülh danışıqlarına həsr edilmişdir (ümumiyyətlə, Türkiyə ilə danışıqlarla bağlı Seymin, demək olar ki, bütün iclaslarında müzakirələr aparılmışdır. Lakin elə iclaslar var ki, həmin iclaslar tamamilə Seym-Türkiyə danışıqlarına həsr edilmişdir). Eyni zamanda Türkiyə ilə sülh danışıqlarında iştirak edəcək nümayəndələrin siyahısı da müəyyənləşdirilmişdir. Daha sonra N.Ramişvili bu sülh komissiyasının nümayəndələri

üçün bütün danışıqlar zamanı əsas rəqlamentin tərtib olunduğunu qeyd etmişdir. Həmin Reqlamentə deyilirdi:

1) Nümayəndə heyəti Seymin qəbul etdiyi əsas müddəalar çərçivəsində öz sədri və ya xüsusi olaraq hər biri fərdi halda, səlahiyyətli şəxs vasitəsilə bütövlükdə fəaliyyət göstərir və ayrı-ayrı çıxışlara icazə verilmir.

2) Nümayəndə heyəti danışıqların gedişi haqqında Seymi ətraflı məlumatlandırır, Seymdən bütün vacib məsələlər üzrə ilkin göstərişlər tələb edir.

Seymin bütün fraksiyalarının razılığı ilə nümayəndə heyətinin üzvlərinin siyahısı aşağıdakı tərkibdə təqdim olunmuşdur: Abaşidze (s.-d.), Heydərov (müs. sos. bl.), Hvizava (gürcü. mil. dem.), Hacinski I (müsavat.), Kaçaznuni (daşn.), Lashişvili (s. fed.), Mehdiyev (müs. Rusiyada), Xasməmmədov (müsavat), A.Xatısov (daşn.), Çikalin (s.-r.), Çxengeli (s.-d.)-sədr, Şeyxülislamov (hüm.) (6, s. 1-2).

Qeyd etmək lazımdır ki, nəinki Cənubi Qafqazın, eləcə də bütövlükdə Qafqazın taleyi ilə bağlı hər hansı bir məsələnin Seymin razılığı olmadan həll edilməsi və ya ona cəhd göstərilməsi Seymdə çox ciddi narazılıqla qarşılanırdı. Buna bariz nümunə olaraq, Seymin 18 fevral tarixli iclasında (7) aparılan müzakirəni göstərmək olar. Belə ki, Cənubi Qafqaz Komissarlığının sədri fevral ayının 17-də sülh danışıqlarında iştirak edən rusiya nümayəndə heyətinin kətibisi Qaraxanyandan daxil olan radio-teleqramdakı məlumatları Seym üzvlərinin diqqətinə çatdırmışdır. Həmin məlumatda almanlarla sülh müqaviləsinin bağlamaq qərarına gəlinməsi və fevralın 21-dəki (Sovet-Alman bloku arasındakı Brest-Litovsk danışıqlarından söhbət gedir) danışıqlarda isə öz müqəddəratını təyinetmə adı altında Ərdəhan, Qars və Batum rayonlarının Rusiyadan ayrılması kimi məsələləri yer almışdır.

Bu məlumatdan sonra Gegeçkori Seym üzvlərinə bildirmişdir ki, radio-teleqramı alan kimi dərhal (yəni fevralın 17-də-V.Ş.) Seymdə təmsil olunan bütün fraksiya nümayəndələrinin və Zaqafqaziya Komissarlığının birgə iştirakı ilə müşavirə çağırılmışdır. Həmin müşavirədə qəbul olunmuş yekdil qərar ondan ibarət olmuşdur ki, dünyanın müxtəlif dövlətlərinə teleqram göndərilsin. Həmin radio-teleqramın altında da Cənubi Qafqaz Komissarlığının sədri Gegeçko-

rinin və Seymin sədri N.S.Çxeidzenin imzası qoyulmuşdur. Dünyanın müxtəlif dövlətlərinə göndərilən teleqramın mətnində “Zaqafqaziya hökuməti Seymin qərarına uyğun olaraq, Zaqafqaziya və onun sərhədləri ilə bağlı onun xəbəri və təsdiqi olmadan bağlanmış hər hansı müqavilənin, beynəlxalq əhəmiyyəti və məcburi qüvvəsi olmayan müqavilə hesab etdiyi, eyni zamanda Zaqafqaziya Seymi tərəfindən Türkiyə ilə ilkin danışıqlara uyğun olaraq, onunla yekun sülh bağlamaq üçün Trabizona getməyə hazır olan sülh nümayəndə heyətinin hazır olduğu qeyd olunurdu (7, s. 1-2).

Yuxarıda qeyd olunan teleqramdan da göründüyü kimi CQS (Qanunverici orqan), eləcə də CQK (Hökumət) onların “daxili” işlərinə qarışmağa heç kimə icazə vermək fikrində olmamışdır.

Seymin 20 fevral tarixli iclasında sülh və 1914-cü ilin sərhədləri məsələsinə toxunan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, bunun Zaqafqaziya Seyminin və Zaqafqaziya hökumətinin mövcud olmasının əsas özəyi hesab etmişdir. Həmin fikrin davamı kimi o, qeyd etmişdir ki, şübhəsiz demokratik sülhün və 1914-cü il sərhədləri bizim siyasətimizin əsas daşı olmalıdır (8, s. 28).

Müsavət və bitərəflər qrupunun adından çıxış edən Fətəli xan Xoyski “bütün Rusiya üzrə seçkilərin keçirilməsinə uyğun olaraq çağırılmış Müəssislər Məclisinin qovulması vaxtı, yeganə əlaqə imkanımız cəbhənin qaldığını qeyd etmişdir. Halbuki, indi o mövcud” deyildir (9, s. 24).

O, eyni zamanda Zaqafqaziya Komissarlığının bundan sonra müharibənin davam etdirilməsinin ağılsızlıq olduğu qənaətinə gəldiyini bildirmişdi.

Müharibənin dayandırılmasının tərəfdarı olduğunu bildirən Fətəli xan Xoyski, Türkiyə ilə sülh danışıqlarının əsasını 1914-cü ilin sərhədləri təşkil etməsinin Seymə birmənalı olaraq qəbul edildiyini yada salmışdır (9, s. 26).

Seymin 22 fevral tarixli iclasında geniş çıxış edən Noy Jordaniya Zaqafqaziyada əhalinin böyük çoxluğunun müsəlmanlar olduğunu etiraf etmiş və demişdir ki, müsəlmanlarsız, onların razılığı və köməyi olmadan biz nə müharibəni apara bilərik, nə də ki, şərəfli sülh bağlaya bilərik. Bu, hamıya qəti və aydın olmalıdır (9, s. 19).

Sosial-demokratlar fraksiyasının adından danışam Arsenidze, Trabzonda Türkiyə ilə da-

nışıqların başlamasını alqışlamışdır. O, sülh konfransının müvəffəqiyyətlə aparılması üçün tam sakitliyə riayət olunmasını, ölkənin Türkiyə ilə olan sərhəddə hərbi hazırlığın yüksək səviyyədə saxlanılmasının vacibliyini bildirmişdi (10, s. 39).

Nəhayət, Seymin 13 mart tarixli 17-ci iclasında Trabzon sülh danışıqlarında iştirak etmiş nümayəndə heyətinin üzvü, Zaqafqaziya Komissarlığının sədri, Y.P.Gegeçkori indiyə kimi beş iclasın kerildiyi haqqında, hesabat xarakterli geniş məlumat vermişdir. Daha sonra o, beş iclasın hər biri haqqında Seym üzvlərinə qısa məlumat vermişdir: “Sülh konfransının birinci iclası bizim stilə (yeni təqvimə görə) görə martın 1-də Rauf bəyin sədrliyi ilə başlamışdır. Türkiyə tərəfindən iştirak edən nümayəndələr: 1) xarici işlər nazirliyində hüquq məsləhətçisi şöbəsinin müdiri Məhəmməd Nüsrət bəy. 2) Qafqaz cəbhəsi Osmanlı ordusunun baş həkimi doktor Təvfik Səlim bəy. 3) Qafqaz cəbhəsi Osmanlı ordusunun operativ şöbəsinin rəisi Xuzref bəy. 4) Birinci katib Yusif Riza bəy. 5) Konstantinopol Universitetinin professoru İzmayıl Həmid bəy. 6) Osmanlı cəbhəsindən kapitan I kl. Həmid bəy. 7) Nümayəndəliyin hərbi adyutantı, katib leytenant Abdurəhman” (11, s. 4).

O, öz nümayəndələrinin adlarını qeyd etməməsini, onların Seym üzvlərinə bəlli olması ilə əsaslandırmışdı. Daha sonra, Y.P.Gegeçkori növbəti görüşlər haqqında da məlumat vermişdi. İclasda çıxış edən Cənubi Qafqaz Seyminin nümayəndə heyətinin sədri A.İ.Çxengeli, sülh konfransının ikinci günü Trabzonun neytral zona kimi nəzərdə tutulduğu məsələsinin Rauf bəyin etirazına səbəb olduğunu bildirmişdi. Onun fikrincə, rus qoşunları Trabzondan getdikdən sonra Trabzonu neytral şəhər hesab etmək olmaz. Ona görə də sədrlik konfransın gətirdiyi ölkənin nümayəndəsinə məxsus olmalıdır (11, s. 5).

Seymi təmsil edən nümayəndələrin etirazına baxmayaraq, Trabzonun Türkiyə dövlətinə məxsusluğu qəbul edilmişdir. Çünki Cənubi Qafqazdan gələn nümayəndələrin əsas məqsədi, onların da etiraf etdiyi kimi, sülh və mehriban qonşuluq münasibətlərini qurmaqdan ibarət olmuşdur. Əlbəttə, belə olan təqdirdə qarşıdurma getmək nəyə və kimə lazım idi.

Türkiyə ilə sülh danışıqları aparmaq üçün Cənubi Qafqazda səlahiyyətli hakimiyyət orqa-

nın olması da vacib idi. Çünki Türkiyə qanuni və müstəqil dövlətin hökuməti ilə danışıqları aparacağını tələb kimi irəli sürmüşdür. Bununla bağlı Türkiyə hökuməti öz tələblərini dəfələrlə CQS-ın səlahiyyətli nümayəndələrinə çatdırmışdı.

Bəhs olunan dövrdə CQS ilə Türkiyə arasında çox intensiv danışıqlar getmişdir. Bununla əlaqədar Türkiyə tarixçisi Çətin Kiçikkayahanın əsərindən geniş bilgiler əldə etmək mümkündür (4, s. 104-116).

Ümumiyyətlə isə, CQS ilə Türkiyə dövləti arasında Trabzon danışıqları ilə bağlı Türkiyə tarixşünaslığı zəngindir. Lakin mənim məqaləm araşdırılan problemin CQS-nin sənədləri üzərindən təhlilinə həsr olunduğunua görə əsas diqqət həmin sənədlərə yönəldilib.

Türkiyə nümayəndə heyəti ilə danışıqlar aparən CQS-ın nümayəndə heyətinin rəhbəri A.İ.Çxengeli Zaqafqaziyanın, artıq dövlət olduğunu, amma dövlətlərə notifikasiya (nota ilə bildirmə) olunmadığını qeyd etmişdir. Türkiyə nümayəndə heyətinin rəhbəri Rauf bəy isə, öz növbəsində Cənubi Qafqazdan gələn nümayəndə heyətinə bildirmişdir ki, bu dövlət beynəlxalq prinsiplərə uyğun deyildir. Bu dövlət hələ öz varlığını elan etməyib. Osmanlı dövləti məhrifan qonşuluq münasibətlərini yaratmaq arzusunda olduğunu bildirməklə yanaşı, eyni zamanda Cənubi Qafqazdan gələn nümayəndə heyətindən xahiş etmişdir ki, onlar ərazi sərhədlərinə, dövlət dilinə, dininə və qeyd olunan dövlətin Osmanlı imperiyası ilə münasibətdə mövqelərinə aydınlıq gətirsinlər.

Trabzon görüşünün 7 mart tarixli iclasında Türkiyə dövlətini təmsil etmiş nümayəndə heyətinin Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin qarşısında qaldırdığı məsələlərə cavab olaraq, A.İ.Çxengeli yenə də Brest-Litovsk sülh razılaşmalarının onlara aid olmadığını onların diqqətinə çatdırmışdı. O, Seym tərəfindən demokratik federativ respublika qurulacağını bildirmişdi. Ərazi məsələsinə gəldikdə isə A.İ.Çxengeli, Zaqafqaziya dövlətinə daxil olan Bakı, Yelizavetpol, İrəvan, Tiflis və Kutaisi quberniyalarının, vilayətlərdən isə Batum və Qars, dairələrdən isə Suxumi və Zaqatala dairələrinin adını göstərmişdir. A.İ.Çxengeli Dağıstan vilayəti və Qara dəniz quberniyasının Seymə daxil olma məsələlərinin açıq qaldığını, rəsmi danışıq

dilinin rus dili olduğunu, amma dövlət dili kimi gürcü, erməni və türk dilinin tanındığını qeyd etmişdir (11, s. 7).

O, Zaqafqaziyada vicadan azadlığı haqqında qanunun fəaliyyət göstərdiyini, beynəlxalq münasibətlərə gəldikdə isə, müharibəyə son qoymaq və möhkəm sülh bağlamaq üçün Zaqafqaziyanın Türkiyə ilə sülh danışıqları şəraitində olduğunu bildirmişdi.

A.İ.Çxengelinin bu bəyanatına cavab olaraq, Rauf bəy yenə də Osmanlı nümayəndə heyətinin Brest-Litovsk müqaviləsi öhdəliklərinin üzərində dayandıqlarını bir daha təsdiqləmişdir.

Martin 8-də Trabzonda keçirilən beşinci iclasda A.İ.Çxengeli, Brest-Litovsk müqaviləsinin qanunauyğunluğu və öhdəlikləri haqqında məsələdə yenə də əvvəlki mövqelərində qaldıqlarını vurğulamışdır.

Rauf bəy danışıqların başlaması üçün Batum, Ərdəhan və Qars sancaqlarına olan hər hansı iddialardan birdəfəlik imtina edilməsinin vacibliyini qeyd etmişdir. Şərqi Anadolu xalqları üçün öz müqəddəratlarını təyin etməsi məsələsinə gəldikdə isə, Osmanlı hökumətinin nümayəndə heyətinin rəhbəri bildirmişdir ki, onlar öz daxili işlərinə qarışmağa imkan verməyəcək və daxili xarakterli məsələlərin müzakirəsini məqbul saymayacaqlar. Bununla belə, Rauf bəy Zaqafqaziya Seymindən daxil olan tezislərin İstanbula göndəriləcəyini də onların diqqətinə çatdırmışdı (11, s. 8-9).

Cənubi Qafqaz Komissarlığının sədri və Trabzon sülh danışıqlarında iştirak edən nümayəndə heyətinin üzvü Y.P.Gegeçkori, yuxarıda qeyd olunan məlumatları Seym üzvlərinə çatdırdıqdan sonra, sülh danışıqlarının sədri A.İ.Çxengeliyə daha geniş səlahiyyətlər verilməsini təklif etmişdir.

Daha sonra sosial-demokratlar fraksiyasının üzvü N.Ramişvili Türkiyə ilə sülh danışıqlarında Zaqafqaziya Seyminin qəbul etmiş olduğu tövsiyələrdən bəhs etmiş və Zaqafqaziyanın müstəqilliyi məsələlərinə toxunmuşdur. O, müstəqilliklərini Avropa dövlətləri, hər şeydən öncə, Dörtlər İttifaqı (Almaniya, Avstriya-Macarıstan, Bolqarıstan və Türkiyə) tərəfindən tanınmasını vacib saymışdır. N.Ramişvili çıxışının sonunda Türkiyə ilə aparılan sülh danışıqları ilə bağlı Seymin qərarını oxumuşdur. Həmin qərara əsasən, sülh danışıqlarında Cənubi Qaf-

qazın xarici işlər naziri Akaki İvanoviç Çxen-geliyə vacib addımlar atması üçün geniş fəvqə-ladə səlahiyyətlər verilmişdir.

Seymin sayca 17-ci iclasında (13 mart 1918-ci il) qurulan yeni hökumətin sədri kimi Y.P.Gegeçkori, Seymin hökumət qarşısında qoyduğu məsələlərdən birincisi Türkiyə ilə bağ-lanacaq sülh və mehriban qonşuluq münasibət-lərin olduğunu bildirmişdi (11, s. 29). O, hər iki tərəf üçün şərəfli sülhün bağlanmasını, yalnız Cənubi Qafqaz xalqının razılığı ilə olacağını qeyd etmişdir.

Seymin 31 mart tarixli iclasında Türkiyə ilə sülh danışıqlarının gedişi ilə bağlı hökumətin məlumatı da müzakirə olunan məsələlər sırasın-da olmuşdur (13, s. 1). Burada əsas fikir ondan ibarət idi ki, ya gərək Brest-Litovsk sülhünün şərtləri tanınsın, ya da ki, Türkiyə ilə müharibə aparılsın. Cənubi Qafqaz Seymi bu iki dilemma qarşısında qalmışdır. Bununla bağlı yuxarıda qeyd olunan iclasda aparılan müzakirələr ol-duqca gərgin keçmişdir. Hökumətin sədri Y.P.Gegeçkori 25 martdan 31 martadək Türki-yə ilə aparılan danışıqların xronologiyası haq-qında geniş məlumat vermişdir. Y.P.Gegeçkori, Türkiyə dövləti tərəfindən Brest-Litovsk sülhü-nün şərtlərinin tanınması tələbindən, Batum qa-lasının boşaldılaraq Türk hərbiçilərinə təslim edilməsi kimi məsələlərdən bəhs etmişdir. Onun fikrincə, Zaqafqaziya hökuməti bu cür biabırçı şərtlərə razı ola bilməz. Daha sonra Gürcüstan sosial-demokrat fraksiyasının adı-nan çıxış edən İ.G.Sereteli Brest-Litovsk müqaviləsinin əleyhinə gedərək, təslimçi sülhü qəbul etmədiklərini bildirmişdi. Onun təmsil olundu-ğu fraksiya Türkiyəyə qarşı axıra kimi müqavimətini göstərilməsinin tərəfdarı olmuşdur.

Seymin iclasında çıxış edən daşnaksütyun fraksiyasının nümayəndəsi Arutyunyan da çıxış yolunu yalnız müharibədə görmüş və Türkiyə-nin əleyhinə, tarixi həqiqətə uyğun olmayan, böhtan dolu ifadələr işləmiş və gələcək təhlükələrdən bəhs etmişdir. Lordkipanidze də, erməni həmkarından geri qalmayaraq, Türkiyə tərəfindən gələcək “təhlükədən”, bu təhlükəyə qarşı bütün qüvvələrin səfərbərliyə alınmasın-dan və hamının bu işdə yaxından iştirak etməsi-nin zəruriliyindən bəhs etmişdir (13, s. 15-18).

Lakin tarixi sənədlərdən bəllidir ki, bu dövrdə Qafqaz cəbhəsində Türkiyənin hərbi

qüvvəsinə qarşı duruş gətirə bilən elə bir hərbi qüvvə qalmamışdır. Çünki Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq, Sovet Rusiya-sının hərbi qüvvələri Qafqaz cəbhəsini tərk etmişdir. Onun yerinə gələn erməni və gürcü silahlı birləşmələri isə Türkiyənin hərbi qüvvəsi-nin qarşını almaq gücündə deyildir.

Seymin 31 mart tarixli iclasında çıxış edən Şəfi bəy Rüstəmbəyli müharibə və sülh haqqın-da məsələdə, eləcə də sülh danışıqlarının bütün mərhələlərində Zaqafqaziya Seyminin və höku-mətinin təkliflərinin həmişə fraksiyalar tərəfin-dən qəbul edildiyini qeyd etmişdir (13, s. 18).

Türkiyə əleyhinə kəskin ifadələr işlətmədən (gürcü və erməni nümayəndələrindən fərqli ola-raq) Zaqafqaziyada bütün çətinlikləri adlamaq və qalib gəlmək üçün tam surətdə birlik və həmrəyliyin olmasının vacibliyini bildiren Ş.b.Rüstəmbəyli, belə bir birliyin olmadığına təəssüflənmişdir. Daha sonra o, Müsavat parti-yası və bitərəf qrupun adından Türkiyə ilə mü-haribənin davam etdirilməsinin Zaqafqaziya de-mokratları üçün arzu olunmadığını dilə gətirmiş və müharibənin əlverişli formada dayandırılma-sı üçün “Müsavat” partiyası, bitərəflər qrupu və Rusiyada müsəlmanlıq partiyasının (İttihad) bü-tün vasitələrlə yaxından köməklik edəcəyini qeyd etmişdir.

Daha sonra Jordaniya tərəfindən Türkiyə ilə Zaqafqaziya arasında sərhədlərlə bağlı sülh razılaşmasının əldə olunmamasını nəzərə ala-raq, Zaqafqaziya nümayəndə heyəti dərhal Tif-lisə qayıtması təklif olunmuşdur. Onun təklifi Seym üzvləri tərəfindən qəbul edilmişdir.

Seymin 31 mart tarixli iclasında, eyni zamanda müharibə aparmaq üçün fəvqəladə sə-lahiyyətlərə malik üç nazirliyin nümayəndələrindən ibarət hərbi kollegiya yaratmağı qərara alınmışdır. Həmin kollegiyaya üç nazir – Hərbi Nazir, Daxili İşlər Naziri və Maliyyə Naziri da-xil idi (13, s. 34-36).

Yaradılan hərbi kollegiya üzvləri sırasında müsəlman fraksiyasından bir nəfər də olsun nü-mayəndə daxil edilməmişdir. Çünki müsəlman fraksiyasının üzvləri Türkiyə ilə müharibə apar-mağın əleyhinə idilər.

Nəhayət, Seymdə uzun sürən müzakirələrdən sonra, sonda Jordaniyanın təkilifi ilə Zaqaf-qaziyanın bütün xalqlarına müraciətnamə layi-həsi oxunmuşdur. Həmin müraciətnamə xalqı

silaha sarılmağa, hamını cəbhəyə getməyə, hamını vətənin və azadlığın müdafiəsinə qalxmağa səsləmişdir (13, s. 34-36).

“Müraciətnamə” Seymdə təmsil olunan bütün fraksiya nümayəndələri tərəfindən razılıqla qarşılanmışdır.

Faktiki olaraq Seymin 31 mart tarixli iclasında Türkiyə qarşı müharibə elan edilmişdir. “Trabzon Komfransının yarımçıq qalmasından dolayı Osmanlı dövləti türk ordusunun Batumla Qarsı Brest-Litovsk anlaşmasına dayanaraq tutmasından sonra bir yandan Gürcüstan, o biri yandan da ermənilərlə savaşa başlamış...” (1, s. 59).

Lakin 3-4 günlük müqavimətdən sonra gürcü və erməni qoşunları ağır məğlubiyyətə düşər olmuşdur. Qalib gəlmiş Türk ordusu tərəfindən hər iki qala tutulmuşdur.

Aprelin 9-da Seymin növbəti iclasında, gürcü sosial-demokrat menşeviklər fraksiyasının üzvü R.M.Arsenidze müharibə məsələsindən bəhs edərkən, müharibənin orbitindən çıxmağın vacibliyini irəli sürmüşdür. O, Zaqafqaziya üçün ən mühüm hadisələrdən biri Türkiyə ilə müharibənin dayandırılmasında görmüşdür. Çünki bunsuz müstəqil dövlət kimi yaşamaq qeyri-mümkün idi (15, s. 46).

Seymin 9 aprel iclasında Zaqafqaziya sülh nümayəndə heyətinin sədri Çxengelinin çıxışındakı müharibədən daha çox sülh məsələlərinə diqqət verilməsi maraqlıdır. O, ilk əvvəl Trabzona gələrkən birinci olaraq Osmanlı nümayəndə heyətinin onlara verilən sualın onların kim olduğunu və hansı dövləti təmsil etdiklərini və dövlətin idarə forması necədir sualının verildiyini qeyd etmişdir. Lakin indi bu birinci suala cavab verə bilirik ki, biz artıq müstəqil Zaqafqaziya federativ demokratik respublikanın vətəndaşıyıq. Qarşımızda duran ikinci sual bolşevik Rusiyasının Dörtlər ittifaqının nümayəndələri ilə bağladığı Brest-Litovsk müqaviləsini tanımağımızla bağlıdır (15, s. 58).

Osmanlı nümayəndəsi onların müstəqilliyinin dövlətlər tərəfindən tanınmadığını və buna görə də onlar formal olaraq Rusiyanın bir hissəsi hesab olduğunu bildirmişdir.

CQS-nin nümayəndə heyətinin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Türkiyə tərəfi Brest-Litovsk sülhünün şərtlərinin tanınmasının vacibliyini bir daha irəli sürmüşdür. Bununla bağlı Çxengeli öz çıxışında türklərin heç bir güzəştə get-

məyəcəklərini, müharibənin isə Zaqafqaziya dövləti üçün tamamilə əlverişsiz xarakter aldığını qeyd etmişdir. Onun fikrincə, Zaqafqaziya dövləti vahid bir qurum kimi bütün Zaqafqaziyanın mənafeyini silah gücü ilə müdafiə edə bilməzdi. Daha sonra o, müsəlmanların Türkiyə ilə müharibə aparmağa razı olmadıqlarına da münasibət bildirmişdi. O, bunun üçün də kifayət qədər obyektiv əsaslar mövcud olduğunu bildirmişdi. Çxengeli haqlı olaraq qeyd etmişdir ki, əgər Rusiya ilə eyni hal baş versəydi, onda xristian əhalisi müharibəyə qoşulmayacaqdır. O, öz çıxışında Türkiyə ilə müharibəni aparmaq gücündə olmadıqlarını və Brest-Litovsk sülhü ilə razılaşdıqlarını etiraf etmişdir.

Gürcü sosial-demokrat menşeviklər fraksiyasının üzvü Q.T.Georqadze, sülh danışıqları davam etdirilməsini, tezliklə sülh sazişi bağlanmasını və bununla bərabər ölkənin müdafiəsinin təşkil olunmasını təklif etmişdir. Həmin təklifi Daşnaksütyun partiyasını təmsil edən Xatisov da müdafiə etmişdir (15, s. 64-68).

Seymin 9 aprel tarixli iclasında çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə gürcü sosial-demokrat fraksiyasının üzvü Q.T.Georqadzeni təklifindən müəyyən qədər fərqli, əlavə təklif irəli sürmüşdür. O, birinci (Q.T.Georqadzenin irəli sürdü distur) disturdan (formuladan) fərqli olaraq başqa distur (formula) təklif etmişdir. O, Brest-Litovsk müqaviləsi və Trabzon sülh danışıqları ilə bağlı qeyd etmişdir ki, təklif olunmuş düsturda sülh nümayəndə heyətinin fəaliyyətinə Seymin münasibəti haqqında heç nə deyilmir. Axı biz bilirik ki, bu müharibəyə son qoymaq lazımdır. Onu da bilirik ki, müharibəyə yalnız o zaman son qoymaq olar ki, sülh nümayəndə heyətinin mövqeyində olaq. Onun mövqeyini ictimai rəy bəyənib, buna görə də biz sülh nümayəndə heyətinin fəaliyyətini aydın və qəti şəkildə bəyənməliyik. Biz real yol seçməli, Brest-Litovsk müqaviləsinin, Trapezond sülh nümayəndə heyətinin tərəfində olmalıyıq. Bu nümayəndə heyətinin fəaliyyətinə etimad göstərməliyik. Yalnız bu halda sülh müqaviləsi bağlamaq və Zaqafqaziya dövlətini qorumaq mümkün olacaqdır. Buna görə də mən, bu gün səhər fraksiyaların çoxunun bəyəndiyi formulirovkani təklif edirəm. Mənim təklifim belədir (oxuyur) “Sülh nümayəndə heyətinin məruzəsini dinləyən Seym, onun fəaliyyətini bəyənir, ona dayandı-

rılmış danışıqları davam etdirməyi təklif edir, hökumətə tapşırır ki, hərbi əməliyyatların tezliklə dayandırılması və möhkəm sülh bağlanması üçün tədbirlər görsün”... (15, s. 56-64, 67-69; 16, s. 47).

Lakin Seymədə keçirilmiş səsvermədə M.Ə.Rəsulzadənin deyil, Q.T.Georqadzenin təklifi qəbul olunmuşdur (15, s. 70).

Belə bir vaxtda Cənubi Qafqaz Hökumətinin tərkibində də dəyişiklik baş verməsi müharibə ritorikasından sülh mövqeyinə yaxılaşma hiss olunmaqda idi. M.Ə.Rəsulzadənin təbirincə deyilsə “... Batumla Qars qalalarının tutulmasının ardınca Gegeçqorinin savaşı kabinetini Çxenelinin barış kabinetini” əvəzləmişdir (2, s. 46).

Nəticə. Beləliklə, Seymin iclaslarında Cənubi Qafqaz Hökuməti ilə Türkiyə arasında aparılan danışıqların müzakirəsinin nə qədər çətin və gərgin keçdiyini görmək mümkündür. Seymədə təmsil olunan erməni və gürcü nümayəndələri Türkiyə ilə aparılacaq sülh danışıqlarında Brest-Litovsk sülhünün şərtlərini tanımağa, təzminatlı və ilhaqsız sülh müqaviləsi imzalamağa əsas şərt kimi irəli sürmüşdülər. Lakin onların şərtləri Türkiyə dövləti tərəfindən qəbul olunmamışdır. Bundan sonra Türkiyə dövlətinə qarşı müharibəyə başlayan Seymin gürcü-erməni hərbi birləşmələri ağır məğlubiyyətə uğradılmışdır. Qısa bir vaxt ərzində Türk qoşunları Qars və Ərdəhanı, ardınca isə Batumu tutmuşdur. Bundan sonra Trabzon danışıqlarının artıq heç bir əhəmiyyəti qalmamışdır.

May ayının 11-də isə Cənubi Qafqaz Hökuməti Türkiyə dövləti ilə Batum şəhərində yeni danışıqlara başlamışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. M.Ə.Rəsulzadə. Qafqaz Türkləri. İşləyib çap edən: Yadigar Tükrel. – Bakı: Təknur. – 2012. – 112 səh.

2. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri, V cild. – Bakı: Qanun Nəşriyyatı. – 2014. - 564 s.

3. Bülent Bakar. Birinci dünya savaşı və Mütərəke dönməndə Batum.–İstanbul:1996. - 64 s.

4. Çetin Küçükkayahan. Osmanlı basınına göre: Bret-Litovsktan Mondorosa kadar Kafkasya. - İstanbul: 2001. – 310 s.

5. Документы и Матерьялы по внешней политике Закавказья и Грузии. - Тифлис: Типография Правительства Грузинской Республики. – 1919. - 512 s.

6. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание второе. – Тифлис: 13 февраля 1918 года.

7. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание третье. – Тифлис: 15 февраля 1918 года.

8. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание четвертое. – Тифлис: 16 февраля 1918 года.

9. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание четвертое. – Тифлис: 17 февраля 1918 года.

10. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание четвертое. – Тифлис: 18 февраля 1918 года.

11. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание восьмое. – Тифлис: 20 февраля 1918 года.

12. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание девятое. – Тифлис: 22 февраля 1918 года.

13. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание четырнадцатое. – Тифлис: 5 марта 1918 года.

14. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание семнадцатое. – Тифлис: 13 марта 1918 года.

15. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание двадцать первое. – Тифлис: 31-го марта 1918 года.

16. Закавказский сейм. Стенографический отчет. Сессия первая. Заседание двадцать второе. – Тифлис: 9 апреля 1918 года.

Summary

Vagif Shirinoglu

Trabzon Peace Talks and the South Caucasian Seim: Analysis of the Documents of the Transcaucasian Seim

The establishment of the South Caucasian Seim with legislative powers on February 10, 1918 was a very important event in the life of the region peoples. Examining the activities of the Seim during the four months of 1918 (February-May), one can get certain historical information about the socio-economic, political and military situation in the region.

The main purpose of writing this article is the preparations for peace negotiations between the South Caucasian Seim and the Ottoman Empire, which was established as a legislative body, and to analyze the results of these negotiations. In analyzing the problem, reference was made mainly to the documents of the Seim (February 10 - May 26, 1918), as well as many scientific works.

It should be noted that numerous memoirs, research works, rich archival documents on the Caucasian policy of the Ottoman Empire, which appeared to be the victor of the First World War (before the Armistice of Mudros of 1918), were written and collected in the Republic of Turkey.

Protocol materials is of particular interest as a source in the clarification of the situation created on the Caucasus front after the Brest-Litovsk peace treaty signed in the course of the First World War between the Soviet Russia and the German bloc (Germany, Austria-Hungary, the Ottoman Empire and Bulgaria) as well as the Ottoman state's negotiations with the South Caucasian Seim.

The Georgian and Armenian peoples living in the South Caucasus had to accept the situation in terms of the military power and influence of the Ottoman state. They saw the tranquility of the South Caucasus in making peace with Turkey.

As for the Turkish-Muslims, who had the main influence in the South Caucasus, it should be noted their great love for Turkey. This love did not come from fear, but from the fact that they had the same ancestry, language and religion basing on historical roots. They, too, were convinced that peace with Turkey would bring peace to the Caucasus, and they worked for it.

On the whole, the analysis of the protocol materials of the South Caucasian Seim suggests that one can trace at least partly Turkey's policy in the South Caucasus in the first four months of 1918 (February-May).

Keywords: *Turkey, South Caucasian Seim, Brest-Litovsk, Trabzon, Musavat.*

Резюме

Вагиф Шириноглы

Трабзонские мирные переговоры и Южно-Кавказский Сейм: анализ документов Закавказского Сейма

Важнейшим событием в жизни народов региона стало учреждение 10 февраля 1918 года Южно-Кавказского сейма с законодательными полномочиями.

Рассматривая деятельность Сейма за четыре месяца 1918 г. (февраль-май), можно получить определенные исторические сведения о социально-экономическом, политическом и военном положении в регионе.

Основной целью написания данной статьи является подготовка к мирным переговорам между Южно-Кавказским сеймом и Османской империей, который были учреждён как законодательный орган, и анализ результатов этих переговоров.

При анализе проблемы ссылались в основном на документы Сейма (10 февраля – 26 мая 1918 г.), а также на многие научные работы.

Следует отметить, что многочисленные мемуары, исследовательские труды, богатые архивные документы о кавказской политике Османской империи, оказавшейся победительницей в Первой мировой войне (до Мудросского перемирия 1918 г.), были написаны и собраны в Турецкой республике.

Протокольные материалы представляют особый интерес как источник в изучении положения, создавшегося на Кавказском фронте после подписания Брест-Литовского мирного договора в ходе Первой мировой войны между Советской Россией и Германским блоком (Германия, Австро-Венгрия, Османская империя и Болгария), а также хода переговоров между Османским государством и Южнокавказского сейма.

Грузинскому и армянскому народам, проживающим на Южном Кавказе, пришлось смириться с ситуацией военной мощи и влияния Османского государства.

В заключении мира с Турцией, они видели стабильность и спокойствие Южного Кавказа.

Что касается турок-мусульман, имевших основное влияние на Южном Кавказе, то следует отметить их большую любовь к Турции.

Эта любовь возникла не из-за страха, а из-за того, что у них было одинаковое происхождение, язык и религия, основанные на исторических корнях.

Мир на Кавказе, они также видели в установлении добрососедских и дружественных отношений с Турцией.

В целом анализ протокольных материалов Южнокавказского сейма позволяет, хоть и частичное, но плодотворное изучение политики Турции на Южном Кавказе в первые четыре месяца 1918 г. (февраль-май).

Ключевые слова: *Турция, Южно-Кавказский Сейм, Брест-Литовск, Трабзон, Мусават.*